

М. Г. Васильєв (Київ)

З історії будівництва Печерської фортеці

Будівництво у першій половині XVIII ст. головної твердині на Україні — Печерської фортеці — цікава сторінка вітчизняної історії. Після того, як Київ був відібраний у Польщі і увійшов після Андрусівського миру (1667 р.) до складу Московської централізованої держави, зразу ж виникають суперечності між самодержавною монархією та Печерською лаврою, які тривали протягом усього XVIII ст. Слід відзначити, що саме в цей час, тобто до секуляризації монастирських земельних володінь на Україні у 1786 р., київські митрополити всіляко намагалися бути незалежними від царської влади. Києво-Печерська лавра у той час добивалася збереження своїх автономних прав. Відстоювати їх монастиреві допомогало те, що йому у той час належало дуже багато земельних володінь. Найчастіше конфлікти між Києво-Печерською лаврою і Російською державою виникали тоді, коли йшлося про військове фортифікаційне будівництво.

Фортеці, які будував царат на Україні у XVIII ст., виконували не тільки функцію захисту від зовнішнього ворога. Самодержавна влада мала на меті використовувати їх для придушення будь-яких виступів місцевого населення. Саме існування таких фортець значною мірою сприяло в той час поступовій ліквідації козацького, а також міського самоврядування на Україні.

Фортеці часто будували на території старовинних монастирів. У цьому нема нічого дивного, оскільки ще за часів середньовіччя монастирі мали могутні укріплення. Після того, як українські землі увійшли до складу самодержавного Московського царства, а потім його правонаступниці — Російської імперії — фортифікаційне будівництво ведеться вже для того, щоб захищати не окремі монастирі, а інтереси царату. Саме в цьому і полягає коріння тих конфліктів, які протягом XVIII ст. виникали між військовою владою Російської імперії та священноархімандритами Печерської лаври.

Ще в 60-і — 80-і рр. XVII ст. за наказом царської адміністрації в Києві розпочалося фортифікаційне будівництво. Саме в той час, у 1679 р., реєстрові українські козаки під керівництвом гетьмана І. Самойловича будують навкруги Печерської лаври укріплення, яке в плані нагадувало квадрат¹.

У зв'язку з цим будівництвом почала катастрофічно скорочуватися площа, яка використовувалася для житла лаврськими підданими. Це стурбувало тодішнього священноархімандрита Печерської лаври Інокентія Гізеля, який в 1676 р. категорично відмовився ремонтувати укріплення на території Печерського містечка². Поведінка Інокентія Гізеля викликала незвичайне обурення з боку тогочасного київського російського воеводи князя А. А. Голіцина, який з цього приводу скаржився царю Олексію Михайловичу що, оскільки печерські ченці не хочуть проводити ремонт фортифікаційних споруд, «...ратным людям в Печерском местечке быть опасно...»³. Так зав'язувався той клубок суперечностей між військовою владою і Печерською лаврою, що з кожним роком дедалі зростає. Особливо суперечності між військовими і Києво-Печерською лаврою посилювалися під час розгорнутого будівництва в першій половині XVIII ст. Печерської фортеці⁴. На самому

початку XVIII ст. цитадель знаходилася в Старому місті — в Андріївському укріпленні. В той час постала необхідність перетворення Києва у найбільшу фортецю на Україні. Адже йшла Північна війна із Швецією. Театр воєнних дій міг бути перенесений на південь. Однак це було лише однією з причин будівництва. Головне полягало в тому, що поруч з Києвом проходили кордони з Польщею та Кримським ханством. До того ж тут знаходилася резиденція київського генерал-губернатора, який фактично здійснював керівництво царськими військами на південному заході Російської держави.

Будівництво фортеці саме на Печерській горі вирішено було проводити тому, що вона своїм південним боком прилягала до Наводницького яру і Наводницького шляху, який вів до дерев'яного мосту через Дніпро (на тому самому місці, де нині знаходиться міст ім. Є. О. Патона). Він зв'язував Київ з лівим берегом Дніпра і, отже, із шляхом на Москву, по якому везли на Печерську гору порох, зброю, військове спорядження, обмундирування.

Печерська гора завжди надійно захищала Київ з півдня від нападів кочовиків. Вона відзначалася чудовим рельєфом завдяки кручам і глибоким ярам. Особливо вона була крутою з південного боку. З південного сходу Печерська гора найбільш недоступна. Саме там пролягає Феодосіїв яр, ширина якого сягає 400 метрів. З цього боку гору можна було навіть не укріплювати. Печерська лавра, що знаходилася на цій горі, була оточена високим кам'яним муром, який побудували в 1698—1701 рр. під керівництвом архітектора Аксамитова. Довжина мура сягала 1 км 290 м, ширина доходила до 3 м, висота — до 7 м. На мурі розташовано було 6 башт (Малярна, Онуфрієвська, Часова, Івана Кушника, а також 2 башти, які використовувалися як контрфорси). До монастиря вели три брами (Свята, чи Троїцька, Економічна і Південна). На глибині 7 м під муром знаходились підземні ходи, висота яких доходила до 2 м, ширина до 1,2 м. Вони призначалися для запобігання підкопам з боку ворогів⁵. Слід відзначити, що, крім цих підземних споруд, на території Печерського містечка було упорядковано багато підземель. в яких під час облоги зберігалася провізія⁶

Печерську фортецю заклали 15 серпня 1706 р.⁷ Авторами проекту були досвідчені військові інженери Геллерт, Бреклінг, Лямот де Темпій, князь Трубецької⁸. Керівництво інженерними роботами здійснював офіцер-фортифікатор Гофман. Йому всіляко сприяв київський генерал-губернатор Д. М. Голіцин⁹. Нагляд за будівництвом Печерської фортеці був доручений українському гетьману І. Мазепі. Для благонадійності Петро I приставив до нього російського полковника Гейсена¹⁰.

Мазепі не випадково доручили нагляд за будівництвом, оскільки як основну робочу силу на ньому використовували підлеглих гетьману реєстрових українських козаків¹¹. Козацька старшина була дуже незадоволена тим, що їхніх підлеглих відправляли на фортифікаційне будівництво, оскільки дивилася на них, як на опору своєї влади. Особливо такі обставини не задовольняли гетьмана Мазепу, який в той час вже таємно листувався із шведським королем Карлом XII. Гетьман, який мав на меті здобути незалежність для України, прагнув зберегти у підлеглих якомога більше козаків. Саме тому він намагався відкликати значну кількість козаків з будівництва Печерської фортеці. У 1707 р. в листі до Петра I Мазепа старанно доводив, що її будівництво незабаром закінчиться і наполягав на відкликанні з нього козаків¹². У вересні 1707 р. в листі до віцеканцлера Шафірова Мазепа також клопотався про це. Він звертав його увагу на те, що на будівництві Печерської фортеці козак «ради хлеба милости просит и голый и босый», і у зв'язку з наближенням зимових морозів просив звільнити реєстрове військо з фортифікаційних робіт¹³⁻¹⁴. У листопаді 1707 р.

гетьман нарешті зміг домогтися розпорядження Петра I відпустити частину козаків з будівництва.

Мазепа всіляко чинив опір відправці козаків на фронт під командування російських генералів, а також заощаджував ті матеріали, які можна було використовувати для потреб реєстрового козацького війська. Він, зокрема, намагався обмежити поставку великої кількості заліза для будівництва в Києві башти¹⁵. Отже, як бачимо, І. Мазепа прагнув зберегти козаків як безпосередньо йому підпорядковане військо. Постійні суперечки з цього приводу з Петром I та його вельможами були однією з причин, що обумовили його перехід на бік шведського короля.

В 1708 р. Печерська фортеця була в основному побудована. Її оточував могутній земляний вал з дев'ятьма бастіонами. Було зведено також три кам'яні в'їзні брами, обладнано три рavelіни, глибокий сухий рив та гласис. У 1711 р. київський генерал-губернатор залишив стару цитадель (на території Дитинця) і оселився на Печерську. Таким чином, Печерська фортеця почала виконувати функцію загальнокиївської цитаделі¹⁶. Остаточне завершення будівництва Печерської фортеці припадає на 1723 р.¹⁷

Будівництво фортеці завдало нищівного удару по населенню Печерського містечка, де жили міщани — піддані Лаври. Їх виселили з цитаделі і влаштували там казарми. Внаслідок цього на території Печерського містечка було знищено 955 дворів. У цілому Печерська лавра віддала на будівництво фортеці 70 десятин землі¹⁸.

Вознесенський жіночий монастир, який знаходився навпроти Лаври, був за часи будівництва Печерської фортеці переведений на територію Києво-Подола, де його об'єднали з Флорівським монастирем. Це є одним із свідчень того, що самодержавна влада намагалася зменшити впливовість українських монастирів, особливо такого, ігуменю якого була мати І. Мазепи, а черницями — жінки із славетних козацьких родин¹⁹.

За часи будівництва фортеці колишні мешканці ліквідованого Печерського містечка, які були підданими Лаври, були виселені і побудували селище у Ямках поблизу Києва. Навкруги цитаделі обов'язково передбачалося еспланада — незабудована територія. Тому почали зносити також і слободи, що належали Печерській лаврі. Так, було знищено слободу поблизу Микільського військового монастиря, а її мешканці заснували торгівельно-ремісниче селище у долині річки Либідь²⁰. Переселення підданих Печерської лаври на нові місця проживання, незважаючи на компенсацію, дорого коштувало монастиреві.

Печерське духовенство чинило опір військовим під час будівництва і реконструкції фортеці. У зв'язку з цим слід нагадати, що існує переказ, згідно з яким під час реконструкції укріплень фортеці імператор звернувся до митрополита: «Я хочу захистити нашу Лавру». На що той відповів: «Вона має, Ваша Величність, своїх захисників»²¹. Слід відзначити, що ці царські «оборонці» часто будували такі військові об'єкти, які являли собою дуже велику загрозу самому існуванню Печерської лаври.

Саме такою спорудою був пороховий льох, який будували за проектом відомого інженера Данили Дебоскета, починаючи з кінця 30-х рр. аж до 50-х рр. XVIII ст. На його спорудження було насильно мобілізовано 4 тис. підданих Печерської лаври. В льоху знаходилося 4150 пудів пороху, доставленого з Москви. Сараї, де зберігався матеріал для будівництва льоху, розташували на території, де раніше існувало лаврське господарство. Коли рили рив навкруги цього порохового льоху, Печерська лавра втратила городи, які їй до цього належали. Це була дуже велика втрата для монастирського господарства²².

Печерські ченці були дуже занепокоєні будівництвом порохового льоху, оскільки він знаходився поблизу монастирських будівель. Отже,

існувала загроза величезного за масштабами вибуху, який в одну мить міг знищити всю Печерську лавру. З цього приводу ченці на чолі з архімандритом Йосипом у 1750 р. зверталися до київського генерал-губернатора М. І. Леонтьєва. Однак лише в 1885 р. пороховий льох перенесли у більш небезпечне місце — на Звіринецькі висоти²³.

Київський генерал-губернатор М. І. Леонтьєв вимагав від печерських ченців суворого виконання еспланадних правил, згідно з якими територія поблизу фортеці не повинна була забудовуватися. Тому, незважаючи на опір архімандрита і ченців, торгівельні ряди, що належали Лаврі, у 1744 р. були знесені²⁴, а через три роки ліквідували й інші торгові пункти на території еспланади²⁵.

Коли зносилися лаврські будівлі, розташовані на території еспланади, для них виділялися нові ділянки. Ченці не завжди були задоволені ними і намагалися чинити опір військовим. Так, у 1745 р. інженер-капітан Єлчанинов скаржився в Київську губернську канцелярію з приводу того, що економ Києво-Печерської лаври у категоричній формі відмовився почати будівництво крамниць на тих ділянках, що надавалися монастирю. Отже, тут ми бачимо яскравий приклад саботажу печерськими ченцями рішень військової влади²⁶.

Особливо виділення нових ділянок поза еспланадою болюче вдарило по такій галузі лаврського господарства, як бджільництво. Це був один з найдавніших промислів стародавнього монастиря²⁷. Військова влада робила також усе можливе, щоб захопити величезне лісове господарство Лаври. В 40-і рр. XVIII ст. київський генерал-губернатор М. І. Леонтьєв дозволив рубати дерева в цих лісах і гаях для фортифікаційного будівництва. Він самовільно захопив монастирські села Обухів і Воскресенську слобідку. Тих, хто приходив із скаргами з цього приводу, М. І. Леонтьєв виганяв. Ченці з цього приводу писали, що генерал-губернатор «иных ругает и бесчестит всякими досадительными словами и за порог выбывает похваляется»²⁸. Перед нами вимальовується образ всемогутнього царського сатрапа, який розпоряджався, як хотів, лаврськими монастирськими володіннями.

Військові дійшли навіть до того, що почали торгувати землями, що належали Печерській лаврі. Так, у 1764 р. прем'єр-майор четвертого батальону О. Бочков намагався продати ділянку лаврської землі «...шириною до десяти, а в длину до одиннадцати сажен»²⁹. Водночас торгівлі, яку вела в той час адміністрація Печерської лаври, було завдано великої шкоди. Внаслідок фортифікаційних робіт були знищені два перевози (Спаський та Наводницький), якими у Печерську лавру привозили товари. Тоді ж був зруйнований перевіз на річці Либідь біля Видубицького монастиря, який також належав Києво-Печерській лаврі. У зв'язку з цим Київська губернська канцелярія була змушена розглядати чвари, які виникали між комендантом Печерської фортеці і Лаврою. Ченці вимагали повернення перевозів або компенсації за них, яка передбачалася грамотою Петра I гетьману І. Скоропадському³⁰⁻³¹. Однак суперечки з цього приводу точилися протягом багатьох років. Оскільки в Україні монастирі перебували в регіменті гетьманському, як посередників у спорах печерські ченці використовували спочатку гетьмана І. Скоропадського, а потім гетьмана Д. Апостола³². Слід зазначити, що земельні ділянки, якими влада наділила Печерську лавру, були набагато гірші від тих, що в неї відібрали.

У лаврських земельних володіннях військові почували себе, як вдома. Проте, коли нахабство солдатні переходило всі межі, духівництво починало чинити опір. Наприклад, коли в 1778 р. генерал-майор А. Тучков звернувся до священноархімандрита Києво-Печерської лаври Зосіми з проханням дозволити інженерному відомству рубати дубовий, кленовий та ясеневий ліси для мінерних і землекопних лопаток, той рішуче відмовив йому, мотивуючи це тим, що ці заповідні

ліси пожертвані Печерському монастиреві ще покійним імператором Петром II³³.

Військова влада не тільки знищувала монастирські промисли і земельні володіння, а й часто використовувала свої об'єкти таким чином, що завдавала великої шкоди самій Печерській лаврі. Так, у 1758 р. під час маневрів внаслідок стрілянини з гармати, яка була встановлена на Різдвяному бастіоні Печерської фортеці, була ушкоджена церква Різдва Богородиці на Дальніх печерах: «от жестокой ... (з) пушек пальби... (у церкві Різдва Богородиці) много повылетело стекла». У зв'язку з цим було прийняте рішення, що на Різдвяному бастіоні «...впредь пушечной пальбы не нужно чинить»³⁴. Гармати згідно з розпорядженням було знято з Різдвяного бастіону, але не надовго. Незабаром вони знову там з'явилися. І знову під час маневрів у 1785 р. внаслідок цього постраждав кам'яний льох біля вівтаря церкви³⁵.

Військова влада намагалася порушити права печерських ченців, зокрема не давала їм змоги вільно пересуватися. Справа в тому, що ченці поєднували релігійну проповідь з комерційною та господарською діяльністю, у зв'язку з чим часто їздили до Польщі. Треба пам'ятати, що у XVIII ст. Київ був прикордонним містом і тому це не становило особливих труднощів. Однак військовослужбовці ускладнили порядок пропуску ченців та підданих Печерської лаври через кордон³⁶.

Священноархимандрити Печерської лаври, а також монастирські піддані вороже ставилися до офіцерів і солдатів київського гарнізону, вбачаючи в них утискувачів їх прав. Деякі офіцери Київського гарнізону, відчуваючи таке ставлення і розуміючи свою некарність, виявляли жорстокість щодо підданих Печерської лаври, яка нерідко набувала рис витонченого садизму. Так, у 1779 р. підполковник київського гарнізону Карп Харін, будучи напідпитку, зажадав від трактирника — підданого Києво-Печерської лаври Федора Басова — м'ясної їжі. Однак у того була лише риба. Підполковник, не тямлячи себе від люті, наказав: «...вызвать одного прикащика Басова з двора и раздел до нага велел бить первое батожами а потом плетьюми поворачивая кругом на брюхо». Після чого загнав трактирника в холодну протоку, а відбувалося це взимку. «По выходе ж его из воды и паки раздел до нага бил сам своеручно плетьюми... (після чого дав розпорядження) привязать его Басова за шею веревкою, посадил на своих санях и едучи обратно в монастырский двор, бил своею рукою немилосердно по главе и лицу концом той веревки, а по прибытии в двор, велел его раздел так же до нага и бил своеручно плетьюми, а затем привязав бил до колеса, после же того как бы через четверть часа он подполковник, вышед из избы так же опять бил плетьюми своеручно и привязать велел до столба, потом, ведши его Басова в келью... бил плетьюми и удовольствуясь тем боем, остави его Федора Басова близ... двора, неизвестно куда отъехал, а при том побое... собственно его Басова скатерть ценою в один рубль и шестьдесят копеек отбил». Після цього Федір Басов ледве не помер³⁷. Подібні садистські витівки офіцерів Київського гарнізону щодо лаврських монастирських підданих були в той час буденним явищем. Слід відзначити, що вони мали місце і з боку солдатів. Так, у 1780 р. «состоявшие в деревне Совках (лаврське монастирське володіння), определенные к преследованию и поимке разбойников конного... полку два рядовые Степан Дейнека и Данило Кириллов, будучи чрезвычайно напите на бегу на дом, его Ткача (селянин Роман Ткач — лаврський підданий) и сыскавши его без всякой и малейшей вины били дручком, колием и шпорами на ногах имеющимися немилосердно и теми побоями так его изувечили, что он не имеет надежды и к выздоровлению». Незабаром Романа Ткача було привезено до госпітала, де він «...ночью от тех побоев умре». Вбивці ж втекли³⁸.

Становище мешканців монастирських земель з кожним роком погіршувалося. Лаврське господарство значною мірою терпіло від того, що її піддані зобов'язані були за рішенням царського намісника на Україні графа П. Рум'янцева-Задунайського (1787 р.) надавати свої будинки для постою військових. Статистика свідчить, що в 1792 р. буквально у кожному лаврському заміському будинку знаходився військовослужбовець³⁹. Насильство і наруга з боку військових викликали опір з боку місцевих жителів. Так, солдат Іван Дубінін, напившись у шинку на Наводницькій пристані із своїм товаришем Машковим, вирішили вкрасти трьох волів в мешканця лаврської слободи Коломійченка, за що й були побиті кілками односельцями потерпілого. При цьому Дубініна було вбито, а селян віддано до полкового суду⁴⁰. Такий опір, що його чинили лаврські піддані, якоюсь мірою стримував апетити царської вояччини.

Цей опір почав непокоїти офіцерів київського гарнізону. У зв'язку з цим для мешканців Печерської лаври був запроваджений справжній воєнний стан. Комендант фортеці встановив жорстокий контроль над лаврським духівництвом. Наприклад, 20 листопада 1763 р. обер-комендант Києво-Печерської фортеці Н. І. Чичерін повідомив священноархимандрита Лаври Зосиму Валькевича про те, що: «Понеже для монастырей по здешнему пограничному месту предосторожности и порядку... подтверждено, что когда пробьет в крепости вечернюю зарю, а потом ударит в Печерской лавре один час ночи, то оставленные ворота, которые бывають не заперты, затворить... монастырских служителей и служительниц.... не пропускать... и приказать монастырским служителям, что ночью по пробитии одного часа ночи без билетов от кого надлежит на крепости Киево-Печерской или в крепость в монастыре не ходили и для чего, а ежели кто куда за монастырским делом посланы будут брали билет почему и пропускаемы будут...»⁴¹. Такий жорстокий контроль був дуже незручним для печерських ченців, які звикли вільно діяти і пересуватися, навіть за межі російсько-польського кордону.

Незважаючи на опір печерських ченців тому насильству, яке чинили військові при підтримці царської влади, була поступово підірвана економічна база Печерської лаври та її володінь. Найбільш впливовий і могутній монастир на півдні Російської імперії був дуже ослаблений, що у майбутньому дало змогу царській владі порівняно швидкими темпами провести на Україні у 1786 р. секуляризацію церковних земельних володінь. Ченці змушені були підкоритися тяжкій долі. Вони поступово забувають про колишні вільності, які колись відстоювали, і починають поступово переходити на службу до царських урядовців — як військових, так і цивільних.

¹ Див.: Гизель И. Синопис.— К., 1823.— С. 161; Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 2.— С. 900—904.

² Центр. держ. арх. давніх актів у Москві, ф. 229, оп. 5, спр. 93, арк. 34—37 (далі — ЦДАДА).

³ Там же, арк. 34—37.

⁴ Див.: Сементовский Н. Киев и его святыни.— К.; СПб., 1900.— С. 160; Кониський Г. Історія русів.— К., 1991.— С. 256; Килессо С. К. Киево-Печерская лавра.— К., 1975.— С. 16.

⁵ Санкт-Петербурзьк. архів військ. іст. музею артилерії, ф. 2, оп. Фортечне відділення, спр. 1123, арк. 4, 36, 38, 81, 91, 142 (далі — АВІМА); Рабочие чертежи по предотвращению деформаций. Корп. № 4. Музея Киево-Печерской лавры.— К., 1962.— С. 5, 6.

⁶ Див.: Памятники градостроительства и архитектуры УССР.— Т. 1. Киев. Киевская область.— К.— 1983.— С. 58—62.— С. 130; Описи Київського намісництва 70—80 рр. XVIII ст.— К., 1989.— С. 24; Петренко М. З. Киево-Печерський д. і-к. заповідник.— К.— 1979.— С. 129—130; Килессо С. К. Киево-Печерская лавра.— С. 69.

⁷ Див.: ЦДАДА, ф. 9, оп. 6, спр. 8, арк. 45 (Вилиска з творів Петра I «Гісторія Свейской войны»); Журнал или подлинные записи Петра Великого...— СПб., 1770.— С. 126; Голиков Н. И. Деяния Петра Великого...— М., 1788—1799.— Т. 2.— С. 317.— С. 335.

- ⁸ Килессо С. К. Киево-Печерская лавра.— С. 16.
⁹ АВІМА, ф. 2, оп. 1, спр. 10, арк. 371, 381, 384.
¹⁰ Див.: Берлінський М. Ф. Історія міста Києва.— К., 1991.— С. 132; За-
 ревський Н. Описание Киева.— С. 81.
¹¹ Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева.— К.,
 1879.— С. 56.
¹² ЦДАДА, ф. 7124, оп. 4, спр. 116, арк. 1—2.
^{13—14} Там же, спр. 121, арк. 1—2.
¹⁵ Там же, спр. 133, арк. 1—4; спр. 94, арк. 1—4; спр. 103, арк. 1—2.
¹⁶ Див.: Закревский Н. Описание Киева.— С. 432; Петров Н. И. Истори-
 ко-топографические очерки древнего Киева.— С. 57.
¹⁷ Килессо С. К. Киево-Печерская лавра.— С. 16.
¹⁸ Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева.— С. 57.
¹⁹ Див.: Рубан В. Г. Краткая летопись Малой России.— СПб.— 1777 г.—
 С. 54; Меньшов Д. П. Старокневская и Печерская крепости.— К., 1913.— С. 3.
²⁰ Закревский Н. Описание Киева.— С. 382.
²¹ Сементовский Н. Киев и его святыни.— С. 230.
²² Центральний держ. іст. архів України, ф. 128, оп. 1 загальний, спр. 65,
 арк. 1—50 (далі — ЦДІА України).
²³ Там же, арк. 1—50; Ернст Ф. Київ.— К., 1930.— С. 478—479; Памятники
 градостроительства и архитектуры УССР.— Киев.— К., 1983.— Т. 1.— С. 76.
²⁴ ЦДІА України, ф. 128, оп. 1 загальн., спр. 73, арк. 5, 8.
²⁵ Там же, арк. 38.
²⁶ ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 1236, арк. 1—3.
²⁷ АВІМА, ф. ДКМ, спр. 295, арк. 423.
²⁸ ЦДІА України, ф. 128, оп. 1 загальний, спр. 86, арк. 10—11.
²⁹ Там же, спр. 333, арк. 3, 4.
^{30—31} Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 40, арк. 1—5.
³² Там же, ф. 126, оп. 1, загальн., спр. 10, арк. 31—100.
³³ Там же, ф. 128, оп. 1 загальн., спр. 251, арк. 2, 5, 6.
³⁴ Там же, спр. 171, арк. 2, 3.
³⁵ Там же, спр. 724, арк. 2, 3, 17.
³⁶ Там же, ф. 1104, оп. 1, спр. 47, арк. 1.
³⁷ Там же, ф. 128, оп. 1 загальн., спр. 528, арк. 1—4.
³⁸ Там же, спр. 544, арк. 2, 4, 7.
³⁹ Там же, спр. 750, арк. 2, 11, 19.
⁴⁰ Там же, спр. 321, арк. 34, 41, 75.
⁴¹ Там же, спр. 256, арк. 1—6.